

BOLALARDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Saparov Abat Tursinbaevish

Nukus davlat pedagogika instituti

Maktabgacha tarbiya va defektologiya kafedrasi o'qituvshisi

Annotatsiya: Maqolada nutq madaniyatini shakllantirishning asosiy omillari va yo'llari haqida ma'lumotlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: til va nutq madaniyati, lahja, nutqiy ko'nikma, nutqiy malaka, nutqiy taqlid, namunali til, madaniy nutqiy tarbiya

Nutq madaniyati bolaning umuman tilni bilish darajasi bilangina emas, balki adabiy tilni namunali bilishi va undan nutqning og'zaki va yozma ko'rinishlarida namunali foydalana olishi darajasi bilan o'lchanadi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda nutqiy tarbiyaning mazmunini o'zaro bog'langan ikki soha tashkil etadi: ona tilini (fonetika, leksika, grammatikani) o'rgatish hamda tilni bilish faoliyatida va muloqotda qo'llash usullari. Tilni egallash atrofdagi olam hodisalari va turli xildagi munosabatlar haqidagi bilimlarning kengaygan taqdirda ro'y beradi. Lekin, tilni va nutqni anglab etish vazifasini bolaning imkoniyati darajasida shakllantirish - maktabgacha katta yoshdagi bola tilini rivojlantirishdagi markaziy bo'g'indir. Tilni egallash atrofdagi olam hodisalari va turli xildagi munosabatlar haqidagi bilimlarning kengaygan taqdirda ro'y beradi. Lekin, tilni va nutqni anglab etish vazifasini bolaning imkoniyati darajasida shakllantirish - maktabgacha katta yoshdagi bola tilini rivojlantirishdagi markaziy bo'g'indir. Tilni qo'llash sohasida uchta bo'g'in ajralib chiqadi: atrofdagilar bilan emotsional aloqalarni yo'lga qo'yish; fikrni ifodalash, axborot-matn tuzishni bilish; sherik bilan nutqiy hamkorlikni yo'lga qo'ya olish. Maktabgacha davrdagi katta yoshda kommunikativ havaskorlik sohasi sifatida tengdoshlar bilan muloqot dastlabki o'ringa chiqadi, unda bola o'zining muloqotga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, o'zining tilni bilish va ravon nutqni o'stirish va rivojlantirish borasidagi o'z yutuqlarini amalga oshiradi va sherik bilan hamkorlik qilishni o'rganadi. Bolalar nutqini rivojlantirish maqsadida zarur shart-sharoitlarni yaratish uchun tarbiyachi bu boradagi asosiy ishlar yo'nalishlariga amal qilishi lozim: 1. Ravon nutqni rivojlantirish Maktabgacha yoshdagi bolalarga nisbatan nutqning ikki shaklini – dialogik va monologik shakllarini ko'rib chiqish lozim. Dialog ikki yoki bir necha so'zlovchining biron-bir vaziyat bilan bog'liq mavzudagi fikrlarining almashinuvi bilan tavsiflanadi. Dialogda, yuklamalardan foydalanilgan holda, sintaksik jihatdan sodda bo'lgan darak, undov (iltimos, talab), so'roq gaplarning barcha

turlari namoyon etilgan. Til vositalari imo-ishoralar, mimika bilan kuchaytiriladi. Tarbiyachi shunday vaziyatni yaratishi kerakki, unda bolalar turli xil til vositalaridan foydalangan holda dialog tuzish – so‘rash, javob berish, tushuntirish, iltimos qilish, luqma tashlash va h.k. zaruratiga duch kelsin. Ushbu maqsadda bolaning oiladagi, maktabgacha ta‘lim muassasasidagi hayoti, uning do‘stlari va kattalar bilan munosabatlari, uning qiziqishlari va taassurotlari bilan bog‘liq turli xil mavzularda suhbat o‘tkazishdan foydalanish lozim. Aynan dialogda suhbatdoshni tinglash, savollar berish, mazmundan kelib chiqqan holda javob berish qobiliyati rivojlanadi. Qayd etilgan malaka va ko‘nikmalar monologik nutqni o‘stirish va rivojlantirish uchun ham zarurdir.

Bolalar o‘rtasidagi muloqot asosan amaliy xususiyatga ega. Dialog ko‘pincha shunday shaklga olib boriladiki, bunda bola sherigining qisqa luqmalariga harakat bilan javob beradi yoki ro‘y berayotgan hodisaga nisbatan o‘z munosabatini nonutqiy vositalar yordamida ifodalaydi. Ular orqali bolalar bir-biriga e‘tibor berishni, do‘stlarini tovushidan bilib olishni, tashqi ko‘rinish detallarini sezishni, nutqiy muloqot qilishni o‘rganadigan ko‘plab xalq o‘yinlari mavjud. Dialog muloqotini yo‘lga qo‘yish uchun stol o‘yinlari va chop etilgan («loto», «domino») o‘yinlardan foydalanish tavsiya etiladi. Juft bo‘lib o‘ynashda bolalar dialogik hamkorlik qilish usullarini: navbatga rioya qilish, bir-biriga xushmuomalalik bilan murojaat qilish, o‘z nuqtainazarini dalil-isbotlar bilan himoya qilish, fikrlarini sherigi bilan muvofiqlashtirishni o‘rganadilar. Bunday o‘yinlarda biluvchanlikning asosi sifatida nutqiy topshiriqlarning har xil turlari ishtirok etishi mumkin, masalan: berilgan tovushli so‘zlarni tanlab olish, akustik va artikulyasion jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan tovushlarni tabaqalashtirish, umumlashtiruvchi nomlarni tasniflash, rasmlar turkumi asosida birgalashib hikoya qilish va h.k.

1. Monologik nutqni rivojlantirish Bolalarga keng yoyilgan fikr tuzishni o‘qitishda tarbiyachi ularda matn tuzilmasi (boshi, o‘rtasi, ohiri) haqidagi eng oddiy bilimlarni, gap bilan fikrning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi aloqalar haqidagi tasavvurni shakllantirishi zarur. Aynan ushbu ko‘rsatkich (gaplar o‘rtasidagi aloqa vositasi) nutqiy fikrning ravonligini shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida ishtirok etadi. Har qanday tugallangan fikrda iboralarni bog‘lashning keng tarqalgan variantlari mavjud bo‘ladi. Gaplarni bog‘lashning eng keng tarqalgan usuli – bu zanjirli aloqadir. Olmosh, leksik takrorlash, sinonimik jihatdan o‘rin almashish mazkur aloqaning asosiy vositalari hisoblanadi. Zanjirli aloqa nutqni yanada moslashuvchan va rang-barang qiladi, chunki bola bu usulni egallar ekan, bir so‘zni qayta takrorlashdan qochadi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarga ravon matnlar tuzishni o‘rgatishda ularda mavzuni va aytilgan so‘zning asosiy fikrini ochib berish, matnga sarlavha qo‘yish qobiliyatini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratish zarur. Ravon fikrni tashkil etishda intonatsiya katta rol o‘ynaydi, shuning uchun ayrim gaplar intonatsiyasidan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish umuman matnning tarkibiy birligi va

mazmunan tugallanganligini qayd etishga yordam beradi. Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi soʻz ijodkorligi monologik nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga toʻlgan bolalar tanish ertaklarni hikoya qilib berish, voqealar toʻqish, shaxsiy tajribasidan soʻzlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar. Katta yoshli odam yoʻnaltiruvchi va aniqlashtiruvchi savollarni berish, oʻyin vaziyatlarini yaratish orqali bola tashabbusini qoʻllab-quvvatlashi darkor. Axborotni uzatish yoki uni bayon qilish usullariga koʻra fikr bildirishning quyidagi turlarini ajratish mumkin: tasvirlash, bayon qilish mulohaza, ular maktabgacha yoshdagi bolalarning ravon fikrlarida kontaminatsiyalangan (aralash) koʻrinishda uchrashi mumkin, yaʼni ularda tasvirlash (mulohaza) usullari bayon qilishga qoʻshilib ketadi (va aksincha). Har xil turdagi matnlar tuzishni oʻqitishni ishlarning suhbat, oʻzining va begonalarining matnini tahlil (baholash) qilish, reja tuzish va u boʻyicha hikoya qilish, matn sxemasidan (modelidan), turli xil mashqlardan foydalanish kabi shakllarda amalga oshirish tavsiya etiladi. 2. Nutqning leksik jihatlarini rivojlantirish Soʻz predmetlar, jarayonlar, xususiyatlarni nomlash uchun muhim til birligi hisoblanadi. Soʻz ustida ishlash nutqni oʻstirish va rivojlantirish borasidagi ishlarning umumiy tizimida eng muhim ishlardan biri hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, bolaning jismonan va ruhan sogʻlomligi bilan birga nutqining rivojlanganligi ham maktabga tayyor ekanligini bildiruvchi omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ф.Р.Қодирова. Р.М Қодирова. «Болалар нутқини ривожлантириш назарияси ва методикаси». Т., «Истиклол», 2006.
2. Uljaevna, U. F. (2020). Didactic games in preschool educational system. Проблемы современной науки и образования, (4-2 (149)), 27-29.
3. Yuvmitov, A., & Hakimov, S. R. (2021). Influence of seismic isolation on the stress-strain state of buildings. Acta of Turin Polytechnic University in Tashkent, 11(1), 71-79.
4. Ювмитов, А. С., & Хакимов, С. Р. (2020). Исследование влияния сейсмоизоляции на динамические характеристики ЗДАНИЯ. Acta of Turin Polytechnic University in Tashkent, 10(2), 14.
5. Хакимов, С. (2022). АКТИВ ВА ПАССИВ СЕЙСМИК УСУЛЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ. Journal of Integrated Education and Research, 1(2), 30-36.
6. Hakimov, S., & Dadaxanov, F. (2022). STATE OF HEAT CONDUCTIVITY OF WALLS OF RESIDENTIAL BUILDINGS. Science and innovation, 1(C7), 223-226.